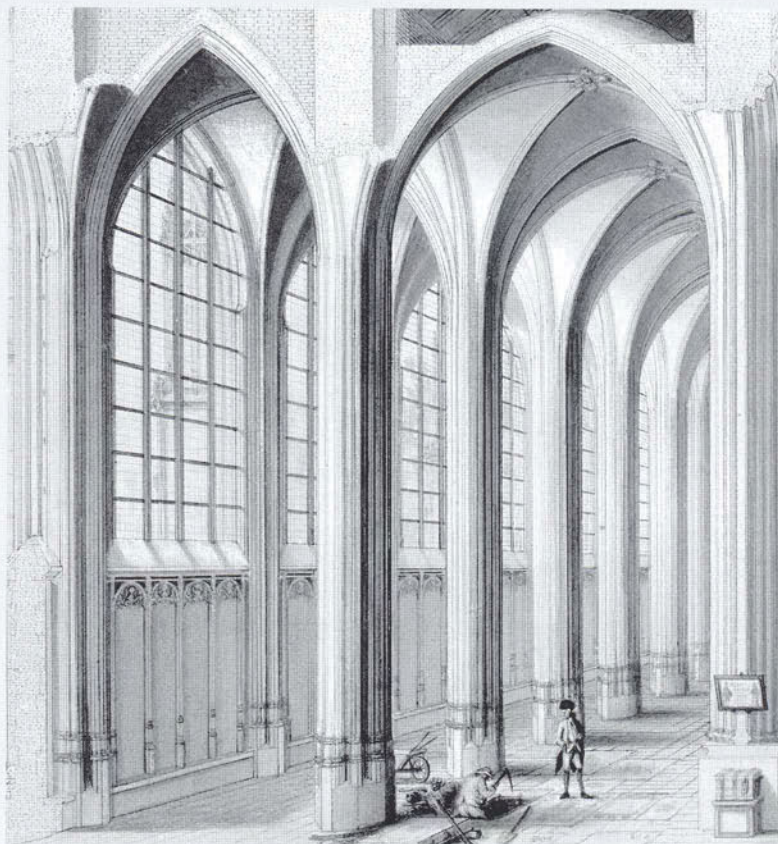

De kerkfabriek van de Sint-Jan tot 1629

Peter Glebbeek *

De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch behoort tot de bekende kerken van Nederland. Dit verklaart de vele boeken en artikelen die over het kerkgebouw zijn gepubliceerd. Weinig aandacht kreeg de instelling die dit kerkgebouw beheerde: de kerkfabriek.¹

Grafmaker aan het werk in de noordelijke zijbeuk. Een gedeelte van de dwarsdoorsnede van de Sint-Jan die Jac. Everts in 1778 tekende. (Pentekening: Stadsarchief)

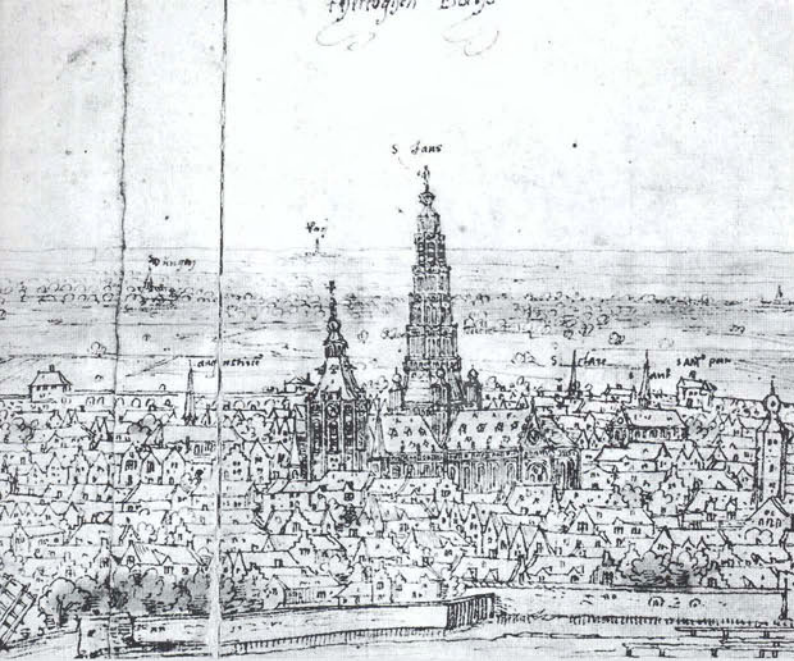

In de boeken van Hezenmans, Smits, Mosmans en het meer recente standaardwerk van C. Peeters stond het kerkgebouw centraal: elke steen wordt bij wijze van spreken belicht.² De kerkfabriek blijft echter nagenoeg onbesproken. Mosmans besteedt welgeteld twee bladzijden aan ontstaan en ontwikkelingen van de kerkfabriek.³ Her en der staan in zijn boek nog enige details, maar onvoldoende voor wie meer informatie zoekt. Dat is een merkwaardige omissie, omdat deze auteurs hebben geput uit het archief van de Sint-Jan. Juist de kerkfabriek heeft immers aan de wieg gestaan van dit archief.

De kerkfabriek in het algemeen

Een kerkfabriek is een instelling voor de materiële verzorging van de kerkdienst en van het kerkgebouw.

Een kerkfabriek was verbonden aan kathedralen, collegiale kerken en parochiekerken. Bij een kathedraal, de hoofdkerk van een bisdom, loopt de ontwikkeling parallel aan het ontstaan van het kapittel in de 12e eeuw. Het vermogen van het bisdom moest worden verdeeld tussen het hoofd van een bisdom, de bisschop, en een raad, het kapittel, een aantal geestelijken, verbonden aan de kathedraal. Feitelijk kreeg het kapittel de zeggenschap over het (onderhoud van het) kerkgebouw, hoewel de kerkfabriek deze taak officieel zelfstandig uitoefende. De kerkfabriek was dus eigenlijk een onderdeel van het kapittel. Dat gold ook voor collegiale kerken: parochiekerken onder het bestuur van een kapittel. Het kapittel benoemde kerkmeesters uit zijn midden, zonder invloed van buiten af.⁴ Een andere ontwikkeling betrof parochiekerken onder de

Midden zestiende eeuw tekende Anton van Wijngaerde een gezicht op de stad. Hieruit een detail met de Sint-Jan en omgeving. De hoge middentoren verbrandde in 1584.

(Pentekening: Ashmolean Museum, Oxford; foto: Stadsarchief)

competentie van een pastoor. De pastoor had alle zeggenschap over de bestemming van de gelden voor zijn kerk. Deze gelden bestonden voornamelijk uit schenkingen van (rijke en minder rijke) leken met als doel verfraaiing en onderhoud van het kerkgebouw. Het ligt voor de hand dat deze leken zeggenschap wensten in het beheer van dit vermogen. De pastoor ontving een eigen prebende (een soort salaris), terwijl de kerkfabriek verantwoordelijk was voor het kerkgebouw. Kerkmeesters werden door en uit de leken gemeenschap benoemd. In de steden eigende de plaatselijke elite zichzelf deze taak meestal toe.⁵

De kerkfabriek van de Sint-Jan

Onbekend is wanneer de kerkfabriek van Sint-Jan is ontstaan. Dit hangt samen met de ontstaansgeschiedenis van de Sint-Jan zelf, waar weinig van bekend is door gebrek aan bronnen uit deze tijd. De oudste, nog aanwezige, vermelding van de kerkmeesters van Sint-Jan dateert uit 1295: in een testament worden enige erfelijke inkomsten geschonken aan een aantal personen.⁶ Als intermediair treden onder meer de kerkmeesters op. De Sint-Jan zelf wordt reeds in akten uit 1231 en 1270 vermeld:⁷ de hertog van Brabant vervreemdt het patronaatsrecht van de Sint-Jan (dit is het recht om geestelijken in hun ambt te benoemen en hierop toezicht te houden). Misschien heeft in deze tijd al een kerkfabriek bestaan, aangezien het gebouw waarschijnlijk nog in het bezit was van de hertog en de parochiale gemeenschap daarover derhalve geen zeggenschap had. De status van de Sint-Jan is in deze tijd onduidelijk.⁸

Een parochiale kerkfabriek

De kerkfabriek van Sint-Jan heeft steeds het karakter van

een parochiale kerkfabriek gehad en ook gehouden. De herkomst van kerkmeesters geeft daarvoor een belangrijke indicatie. Het merendeel fungeerde in het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch. Sommigen waren ook lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, bij uitstek alleen toegankelijk voor de Bossche elite. In een parochiale kerkfabriek was het merendeel van de kerkmeesters leek en afkomstig uit de stedelijke elite.⁹ Ook na de verheffing in 1366 van de Sint-Jan tot collegiale kerk komt hierin geen verandering. Nog steeds verschijnen er alleen leken als kerkmeesters. Het lijkt er zelfs op dat het stadsbestuur het kapittel geen kans bood om de kerkfabriek in te palmen. Net als vóór 1366 waren de kerkmeesters steeds verplicht om jaarlijks rekening en verantwoording af te leggen aan het stadsbestuur.¹⁰

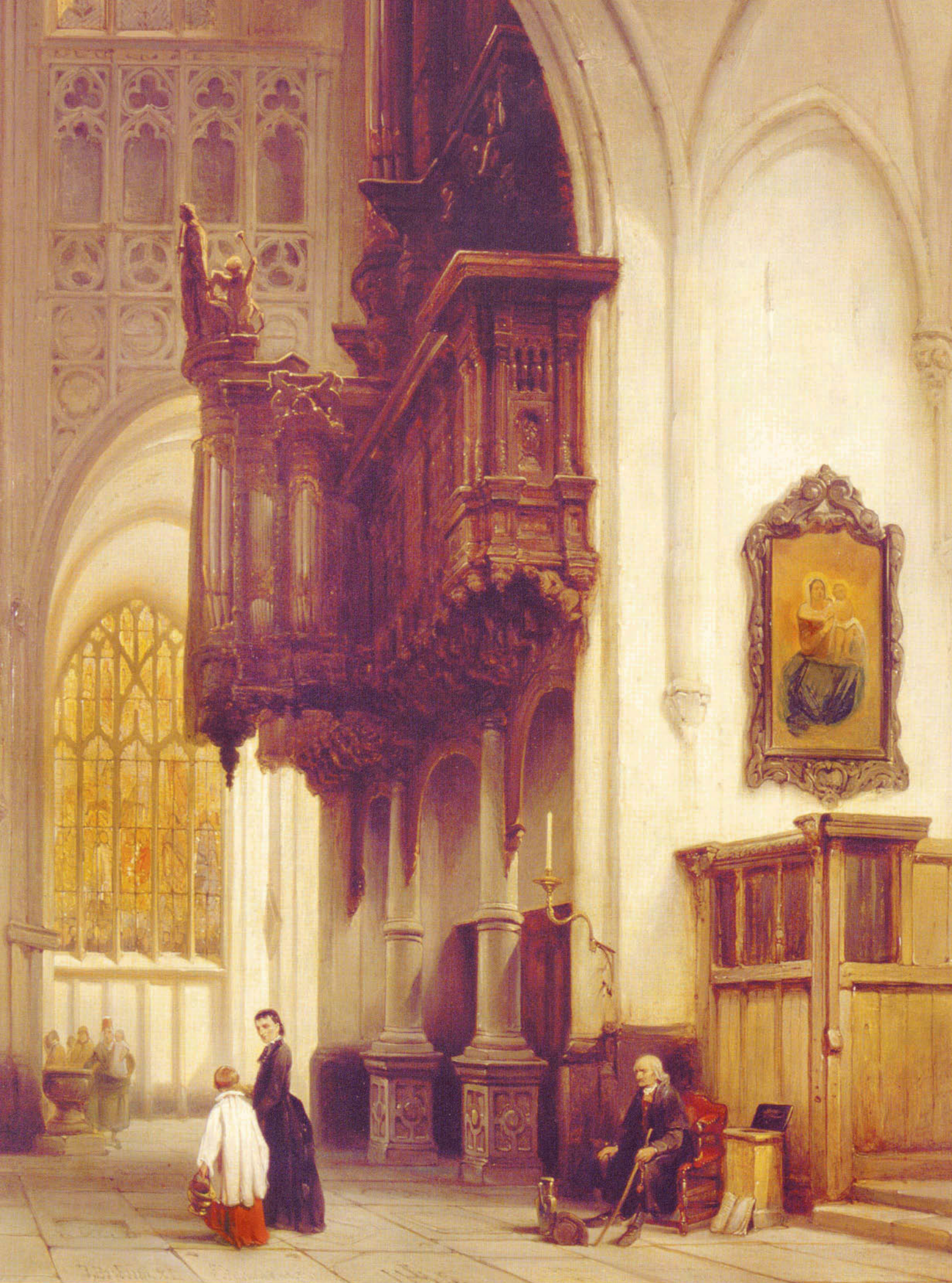
In 1559 werd het bisdom 's-Hertogenbosch opgericht met als hoofdkerk de Sint-Jan. Als gevolg van het concilie van Trente (1545-1563) probeerde de bisschop het beheer van de kerkgoederen en daarmee van de kerkfabriek te verkrijgen. Het stadsbestuur protesteerde heftig en haalde uiteindelijk bij vonnis voor de Grote Raad van Mechelen in 1610 zijn gelijk. Het vonnis verwees naar de oude situatie: het stadsbestuur was altijd al verantwoordelijk voor de kerkfabriek en dit moest zo blijven. Bovendien bekrachtigde het vonnis nog een regeling uit 1607: kerkmeesters moesten afkomstig zijn uit het stadsbestuur. Dit gold tot 1629, toen de Sint-Jan in gereformeerde handen kwam.¹¹

Taak van kerkmeesters

De voornaamste taken van kerkmeesters betroffen het beheer van het kerkgebouw: het regulier onderhoud, zoals het schoonmaken van kerk en kerkhof en de materiële verzorging van de kerkelijke diensten: aankoop van kaarsen, wijn, misbrood (voor de hosties) en wierook.¹² Bovendien hadden zij de supervisie over alle bouwwerkzaamheden aan de kerk. Behalve deze reguliere taken, vervulden de kerkmeesters nog andere functies, zoals het beheer van de goederen van de Sacramentsbroederschap (opgericht rond 1495).¹³ In enkele gevallen waren kerkmeesters betrokken bij de benoeming van kapelaans van altaren. Dit waren priesters met een prebende, meestal bij testament door leken geschonken. Als voornaamste taak had deze kapelaan het lezen van missen voor het zielenheil van de testateur: zoals de fundatie door Gijsbert van Bakel in 1418.¹⁴ Ook hadden de kerkmeesters zeggenschap over de cantorij (de zangschool van de

Het grootse orgel met het prachtige schrijnwerk werd begin zeventiende eeuw vervaardigd. Johannes Bosboom schilderde het interieur van de Sint-Jan verschillende malen. Dit gezicht dateert van circa 1840 en berust in het Noord-brabants Museum.

(Foto: Stadsarchief)

Een van de gerestaureerde schilderijen op het gewelf in het hoogkoor.
(Foto: Stadsarchief, collectie Zeeuwe)

kerk). Samen met de deken (het hoofd) van het kapittel en de twee oudste kanunniken benoemden zij de zangmeester (de cantor).¹⁵ Als laatste neventaak bleken kerkmeesters betrokken bij het bestuur van het Jan Moonsgasthuis: samen met de procurator van de Tafel van de Heilige Geest waren zij verantwoordelijk voor de boekhoudkundige huishouding.¹⁶

Inkomsten

Grofweg zijn de inkomsten van de kerkfabriek in drie grote categorieën te verdelen: opbrengsten uit onroerend goed, structurele inkomsten en incidentele. Uit de Middeleeuwen zijn weinig kerkrekeningen overgeleverd. Hierdoor is het moeilijk zicht te krijgen op het onroerend goed van de kerk en haar inkomsten. Daarom hebben wij akten waarin de kerkfabriek allerlei goederen verwerft in een databaseprogramma verwerkt. Een ander belangrijk hulpmiddel in combinatie met het computerprogramma bleek een cijnsboek uit 1607-1629. Hierin staan allerlei erfelijke inkomsten die de kerkfabriek van Sint-Jan toekwamen met een overzicht van het onroerend goed.¹⁷ Dat onroerend goedbezit van de kerk blijkt van ondergeschikte betekenis: het cijnsboek vermeldt slechts geringe inkomsten uit onroerend goed. Een belangrijke uitzondering is een viertal hoeven in de omgeving van Aarle-Rixtel.¹⁸ Deze leverden de kerkfabriek per jaar een aardige hoeveelheid rogge, die werd opgeslagen op de

zolder van de bouwloods in afwachting van de definitieve bestemming: eigen gebruik of verkoop.¹⁹ Van meer gewicht waren de structurele inkomsten, de grondrenten. Deze ontstonden als een eigenaar van een onroerend goed geld nodig had. Dan belastte hij zijn goed met een rente, die hij verschuldigd was (meestal jaarlijks) te betalen aan degene die hem het geld had geleend. Bleef hij nalatig, dan verviel het onroerende goed aan de geldschietter. Het inkomen van de kerkfabriek bestond voor een groot deel uit deze renten. Tal van grondrenten en een aanmerkelijk deel van het onroerende goed verkreeg de kerkfabriek via testamentaire schenking. Geen enkele sociale groep schonk opvallend meer dan andere groepen. De schenkers waren hoofdzakelijk Bosschenaren. Hun schenkingen hadden tot doel de financiering van een priester die geregeld een mis voor het zielenheil van de testateur moest lezen. Dit gebeurde meestal aan het altaar, toegewijd aan het miraculeuze beeld van Onze Lieve Vrouw.²⁰ Financiering van een graf kwam ook regelmatig voor. De kerkfabriek had immers zeggenschap over het begraven in de kerk.²¹

In het aantal schenkingen en verwervingen is een patroon te herkennen. Een eerste piek in de renten valt te constateren tussen 1350-1400, parallel met grote bouwactiviteiten. Na deze periode is er een duidelijke terugval. Misschien hangt deze samen met economische ontwikkelingen, veranderde inkomens-/vermogensverhoudingen of

ontwikkelingen binnen de religieuze beleving. Een tweede piek treffen we aan tussen 1450-1520. Dan neemt het aantal verwervingen en schenkingen van onroerend goed toe. Na 1500 is er sprake van een scherpe daling. Deze hangt samen met maatregelen van de centrale overheid tegen de verwerving van onroerend goed door kerkelijke instellingen. Hieronder vielen niet de renten. Dat na 1520 het aantal verworven renten toch daalt, valt misschien te verklaren uit de volgende factoren: de vele oorlogen in deze periode; de oprichting in 1559 van het bisdom 's-Hertogenbosch en van nieuwe parochies, waardoor schenkingen van leken over meer ontvangers werden verspreid (m.a.w. de spoeling werd dunner); (de opkomst van) het protestantisme met een andere spiritualiteit, een andere verhouding met God, waaraan de oude kerkelijke instellingen niet konden voldoen. Velen zochten andere manieren om hun verbondenheid met het hiernamaals en met God vorm te geven.²²

Andere inkomsten waren naar verhouding van geringe betekenis. Eén was de zogenaamde *annus fabrice*. Deze overeenkomst tussen kapittel en kerkfabriek uit 1461 hield in dat bij overlijden van een kanunnik de inkomsten uit zijn prebende in het tweede jaar na zijn dood toekwamen aan de kerkfabriek. In het eerste jaar gingen de inkomsten naar zijn familie (*annus gratie*). Het inkomen van één jaar werd gesteld op 40 Rijnse gulden; hierin kwam geen verandering. Uit het cijnsboek blijken de inkomsten uit de *annus fabrice* per jaar nog aardig te kunnen oplopen.²³ Een bescheiden bron van inkomen was afkomstig van de gilden: als een gildenlid meester werd, betaalde hij een bepaalde som gelds (intreegeld). Enkele gilden bestemden een klein deel voor de kerkfabriek.²⁴ In principe had de kerkfabriek geen zeggenschap over altaren en kapellen die onder de verantwoording van derden vielen, zoals de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en de gildenaltaren. Daarentegen hadden de kerkmeesters wel zeggenschap over het altaar, toegewijd aan Onze Lieve Vrouw. Haar beeld had volgens de overlevering veel wonderen verricht, waardoor van heinde en ver vele pelgrims naar dit altaar kwamen en allerlei zaken, ook geld, schonken.²⁵ Van belang waren ook kleine eenmalige legaten in testamenten, soms bedragen van een stuiver. Ook uit de grafrechten verkreeg de kerkfabriek geld. Iedereen die zich wilde laten begraven was verplicht tot een bijdrage van zeven stuiver.²⁶

De stad heeft de kerkfabriek in de zestiende eeuw, wegens dalende inkomsten en enorme onkosten door de beeldenstorm van 1566 en de torenbrand van 1584, financieel soelaas geboden door collectes, belasting- en huurverhogingen en eenmalige bijdragen.²⁷

Een globale vergelijking van de inkomsten van de kerkfabriek van Sint-Jan met die van de Dom in Utrecht en van de collegiale kerk van Onze Lieve Vrouw in Antwerpen laat zien dat het kapittel voor de Sint-Jan geen grote rol

speelde. Bij kathedrale collegiale kerkfabrieken verschaftte het kapittel juist het leeuwendeel van het inkomen.²⁸

Uitgaven

Het zal niemand verbazen dat het grootste gedeelte van het inkomen is opgegaan aan bouw en onderhoud van het kerkgebouw. De kerkfabriek betaalde behalve het (bouw)materiaal ook de werklieden, hun eten en drinken. Over de bouw van de kerk hebben Hezenmans, Smits, Mosmans en Peeters voldoende geschreven, zodat ik met een summier overzicht van bouwactiviteiten kan volstaan. Deze vonden regelmatig plaats, maar in de 15e eeuw nemen deze een hoge vlucht, toen de middentoren werd opgetrokken. Na 1530 wordt niet of nauwelijks meer gebouwd, alleen na 1584 wordt nog koortsachtig gewerkt aan herstel van de kerk, als middentoren en interieur na een blikseminslag door brand worden verwoest.²⁹ Ook het kerkmeubilair met uitzondering van een groot deel van de altaren, viel onder de competentie van de kerkfabriek: stoelen, koorgestoelte, het oksaal en een ciborie. Na de beeldenstorm in 1566 met veel schade aan het meubilair, was dit een zware kostenpost. De materiële verzorging van de eredienst was eveneens een aangelegenheid voor de kerkfabriek: de aankoop van kaarsen, wierook, misbrood (waarvan hosties werden gemaakt), wijn en, in enkele gevallen, ook priestergewaden.

De kerkfabriek had natuurlijk ook uitgaven die een instelling nodig heeft om zich te handhaven, zoals het betalen van grondrenten over onroerend goed, proces- en reiskosten, kosten voor het opmaken van akten. Een jaarlijks terugkerende post uitgaven is die ten bate van de armen. Verschillende malen is de kerkfabriek betrokken bij een uitdeling aan armen. De bekendste is die van Gozewijn van den Broek, in 1530 gesticht, onder toezicht van de rectoren van het Backkoorke.³⁰

De kerkfabriek had ook regelmatig een (klein) aandeel in de onkosten van processies. De Onze Lieve Vrouweprocessie gold als de belangrijkste.³¹ Toch ontving deze processie jaarlijks maar enkele stuivers.³² Waarschijnlijk houdt dit luttele bedrag verband met het feit dat de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap de processie organiseerde en daarvan als de grootste financier optrad.

Tot slot

De uitgaven van de kerkfabriek van Sint-Jan ontlopen die van de Dom of de Lieve Vrouwekerk nauwelijks. Overal was de grootste kostenpost het kerkgebouw zelf en alles wat daarbij hoorde.³³

De kerkfabriek van Sint-Jan heeft tot 1629 een parochiaal karakter. Kerkmeesters waren leken en afkomstig uit de stedelijke elite. Zij betaalden ook de meeste uitgaven; andere instanties als bisdom en kapittel speelden geen rol van betekenis.

* P. Glebbeek is projectmanager voor doxis documentaire informatiespecialisten

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een doctoraalscriptie onder begeleiding van Prof.dr. C. Dekker (UvA): P. Glebbeek, *De kerkfabriek van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, de instelling, haar inkomsten en uitgaven tot 1629* (Amsterdam 1995).
2. J.C.A. Hezenmans, *De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis* ('s-Hertogenbosch 1866); C.F.X. Smits, *De kathedraal van 's-Hertogenbosch* (Amsterdam 1907); J. Mosmans, *De Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931); C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1985).
3. Mosmans, *Sint-Jan*, 71-72.
4. W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom van Utrecht* (Maarssen 1982) 34-49.
5. Vroom, *Kathedraalbouw*, 49-50; W. Nolet en P.C. Boeren, *De kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951) 346-347; J. Laenen, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der 1ve tot in de xvte eeuw, of voorgeschiedenis van het aartsbisdom Mechelen*, 2 delen (Antwerpen 1925-1926) dl. 1, 219-220.
6. Archief Parochie Binnenstad 's-Hertogenbosch (afgekort tot APBH; dit is het Sint-Jansarchief), akte 7-6-1295 (de akten hebben nog geen definitief inventarisnummer); H.P.H. Camps ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, deel 1 De Meierij van 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1979) (hierna te citeren als ONB) nr. 520.
7. ONB, nrs. 159, 327-328.
8. In de aanwezige bronnen uit deze tijd worden allerlei verwarrende termen gebruikt: zie bijvoorbeeld ONB, nrs. 348, 783. In 1411 wordt de kerk van Orthen geïncorporeerd bij de Sint-Jan, die dan de enige parochiekerk wordt. Tot die tijd is er één parochie met twee kerken.
9. Dit onderzoek is gedaan met behulp van B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch vóór 1629: de bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen/ Maastricht 1986) en G.C.M. van Dijk, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg 1973). Zie ook A.H. Schuttelaars, *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580* (Nijmegen 1998) 276-277.
10. Dit is een veronderstelling naar analogie van de stads-geschiedenis: vanaf 1336 staan de rentmeesters van de stad onder toezicht van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch zelf in plaats van de hertog van Brabant.
11. J.P.A. Coopmans, *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1964) 154-157; de regeling uit 1607 staat voorin APBH, inv. nr. 2929 onge-nummerde folio's voorin.
12. Meerdere kwitanties zijn in het archief aangetroffen be-treffende de betaling van leveranties hiervan.
13. Zie over deze broederschap L. van der Steen, 'Het Broeder-schap van het Hoogheilig Sacrament des altaars in de parochiekerk van Sint Petrus Banden te 's-Hertogenbosch', in: *Bossche Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch x (1929-1930)* 170-198.
14. APBH, akte 24-4-1418, geïnsereerd in akte 18-12-1496. Andere voorbeelden zijn onder meer terug te vinden in T. Kap-pelhof, *Analyses van testamenten van de Godshuizen, 1331-1421*. (Diskette verkrijgbaar bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
15. A.M. Frenken, pr. en J.W.M. Peijnenburg, pr., 'De Bossche cantorie', in: L.P.L. Pirenne ed., *Van Blauwe Stoep tot Citadel* ('s-Hertogenbosch 1988) 151-160; APBH, inv.nr. 2929, fol. 218r-218v.
16. Coopmans, *Godshuizen*, 31-32.
17. Het cijnsboek is APBH, inv.nr. 2929.
18. Over het verkrijgen van de hoeven met name APBH, akte 29-3-1493, 16-6-1498, 14-7-1502, 20-9-1503, 11-5-1504, 17-6-1505, 21-1-1506, o.m. inv.nrs. 2174-2192, 2201, 2204.
19. APBH, inv.nr. 2929, fol. 239r; idem, inv.nr. 1427: *...in de logie op den coren solder...;* het koren moest daar geleverd worden: bijvoorbeeld APBH, inv. nr. 2442A *alnoch in januario 1605 in de losie gelevert 2 mudden roggen;* ander voorbeeld inv.nr. 2088C.
20. Zie bv. APBH, akte 19-5-1459, 27-9-1501, 29-4-1503, 1-9-1518, inv.nr. 1351.
21. Zie bv. APBH, akte 18-10-1383, 4-3-1391, 5-10-1396, 7-2-1415, 7-7-1442, 1-9-1518, 26-4-1531, inv.nr. 1361.
22. P.H.D. Leupen, 'Betrekkingen tussen kerk en staat tijdens de Bourgondiërs', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977-1983) IV, 387-391, aldaar p. 390-391; Coop-mans, *Godshuizen*, 121-128, Van Dijk, *Optimaten*, 191-194; N.H.L. van den Heuvel, *Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* ('s-Hertogenbosch 1946) 313-327; L.P.L. Piren-ne, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht* (Tongerlo 1559) passim; A.H. Schuttelaars, *Bossche Beroerten. Beeldenstormen en troebelen in 's-Hertogenbosch, 1566-1567* (doctoraal scriptie; Nijmegen 1991) 30; L. v.d. Meerendonk, *Tussen Reformatie en Contra-Reformatie. Geest en levenswijze van de clerus in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenle-ving tussen ca. 1520 en ca. 1570* (Tilburg 1967) 16-20.
23. Archief Bisdom 's-Hertogenbosch, Mechelse Aanwinsten, inv.nr. 173 (afschrift 16e eeuw); APBH, inv.nr. 2929, fol. 216r-217r.
24. V.d. Heuvel, *Ambachtsgilden*, 93-94.
25. Opbrengst bijvoorbeeld APBH, inv.nr. 1426D: *Item mijnen medebrueder Jan van der Steghen ende Jan van Liebergen hebben gheweest in der kiste beneden voor ons Lief op ten 13sten octob. anno '69 ende hebben daer in bevonden in alden leij gheldt de som van 15 g 11,5 st;* over het wonderverhaal: H. Hens, H. van Bavel, G.C.M. van Dijk, J.H.M. Frantzen, ed., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603* (Tilburg 1978).
26. Bijv.: *...Item ontfanghen voor die openinghe van den sepultuer van vrow Strijps... - 7 stuiver* (APBH, inv.nr. 1369); *Van here Wolter Calen die sepulture - 7 stuiver* (APBH, inv.nr. 1410).
27. Zie met name Mosmans, *Sint-Jan*, 433-434.
28. W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de beeldenstorm* (Antwerpen/Amsterdam 1983) 37-96; Vroom, *Kathedraal-bouw*, 259-342. Belangrijk is dat het maken van vergelijkin-gen met de desbetreffende kerkfabrieken niet zonder gevaar is: de situaties verschillen behoorlijk. Helaas zijn deze twee onderzoeken de enige recente in de Nederlanden naar kerk-fabrieken.
29. Bijvoorbeeld APBH, inv.nr. 1270, 1426.
30. APBH, akte 19-6-1531, 16-3-1538, inv.nr. 1091 (onderaan een kwitantie afkomstig van de minderbroeders), 2140.
31. Zie met name Van Dijk, *Optimaten*, 59-62, 108-112, 275-280.
32. APBH, inv. nr. 2114 vermeldt de kosten voor de kerkfabriek: 46 stuiver onder meer voor priesters die bepaalde zaken dra-gen, voor lieden die kruisen, klokken, toortsen dragen, en voor klokkenluiders.
33. Vroom, *OLV*, 97-109; Vroom, *Kathedraalbouw*, 354-369.